

SELÇUKLU VEZİRİ AMÎDÜLMÜLK KÜNDÜRÎ VE SELÇUKLU DİNÎ SİYASETİNDEKİ YERİ SELJUKIDS'S VIZIER AMID AL-MULK AL-KUNDURI AND HIS IMPORTANCE PLACES IN SELJUKIAN RELIGIOUS POLICY

Mustafa DEMİRCİ*

Öz

Selçuklu tarihinde yirmi üç vezirin on altısı İran asıllıdır. Göçebe Türk boyları ile yerleşik halklar arasında bir denge kurması amaçlanan bu vezirler arasında en fazla bilineni Nizamülmülk'tür. Ancak bunlar arasında dokuz yıl Tuğrul Bey'e vezirlik yapan ve Selçukluların kurumsallaşmasında, din ve mezhep politikasının şekillenmesinde, Halifelik ile ilişkilerin kurulmasında çok önemli etkileri olan Amîdül-mülk el-Kündürî, maalesef Nizamülmülk'ün gölgesinde kalmış, tarih önünde hak ettiği ilgiyi görememiştir. İranlı feodal asillerin bir temsilcisi olan Kündürî, İbrahim Yınal ve Kutalmış isyanlarının bastırılmasında oynadığı rolle ve Abbâsî Halifeliği ile Selçuklular arasındaki ilişkilerin geliştirilmesindeki etkisiyle temayüz etmektedir. Kündürî'nin vezirlik yıllarında Selçuklular, kuruluş devrinin sorunlarını geride bırakarak bir istikrar dönemine girmiştir. Kündürî Halifelik merkezinin mali bütçesini yeniden düzenlemiş, Büveyhiler döneminde harap hale gelmiş Adudi Hastanesi ve diğer kurumları restore ederek yeniden faaliyete geçirmiştir. Bu faaliyetlerinden dolayı Abbâsî halifesi tarafından kendisine "Seyyidu'l-vüzera" unvanı verilmiştir. Kündürî'nin Selçuklu tarihinde en dikkat çeken faaliyeti ise mezhep politikası ve mücadelesidir. Mutaassıp bir Mu'tezili-Hanefi ve Şii olan Kündürî, kendi mezhep taraftarlarını iktidara ve önemli mevkilere taşıdığı gibi özellikle Eş'ariler ile sert bir mücadeleye girmiştir. Siyaseten Kündürî'nin başını çektiği bu mezhep kavgası, geride bir literatür bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler

Selçuklular- Kündürî- Mu'tezile- Vezirlik- Abbâsî halifesi

Abstract

In the History of the Seljuks 16 of the 23 Viziers had Persian origins. Nizam al-Mulk was the prominent of these viziers, who were aimed to be a balance between nomadic Turkish tribes and sedentary peoples. However, among these viziers, Amid al-Kundiri; who was the vizier of Tuğrul Bey for nine years and contributed to the institutionalization of Seljuks, shaping of religious and sect policies of Seljuks, also establishing relations with the Caliphate, had been stayed in the shadows of Nizam al-Mulk's. For this reason, he had been ignored. It is a misfortune that there isn't any study about the life and the role of this important vizier in the history of Seljuks, even an independent article had not been until now. Kundiri, who was a representative of Persian feudal nobles, distinguished himself with the role of establishing relations with the Caliphate and crushing of

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, mdemirci@selcuk.edu.tr.

İbrahim Yınal and Kutalmış rebellions. In his time of vizierate, Seljuks surpassed the problems of foundation years and entered a time of stability. Kundiri had rearranged the fiscal budget of the Caliphate, also renovated the Adudi Hospital and some other institutions which was ruined at the time of Büveyhis. Because of his activities, he was entitled with the title of "Seyyidu'l Vüzera" by the Abbâsîd Caliph. Kundiri's most highlighted operation in the history of Seljuks is his religious sect policy and his struggle. Kundiri, who was a rigorous Mu'tazila-Hanafi and Shia, promoted his sect supporters to the important ranks and emerged into a tough struggle against Asharis. This sect struggle which its banner carried by Kundiri politically, left a literature behind itself. This is a very important subject in terms of Seljukid thought.

•

Keywords

Seljuks- Kundiri - Mu'tezile-Vizierate- Abbâsîd's Cali.

GİRİŞ

Büyük Selçuklular, Kuzey steplerinden ılıman orta kuşaktaki yerleşik dünyaya inerek kurdukları siyasal sistem temel olarak Asya tarihini üç kadim geleneği üzerine oturmuştu. Geleşmiş bir medeniyet olarak İslami gelenek, pers siyasi kültürü ve Selçuklu hanedanının bizzat kendilerinin temsil ettiği Turan geleneği. Beş asırlık gelişmiş İslami gelenek meşruiyet temelini, hukuku, zihniyet dünyasını ve ümmet aidiyetini belirken; İran geçmiş siyasi tecrübesiyle ve devlet geleneğini temsil ediyordu. Hakm unsur olarak Selçuklular, yerleşik dünyada varlığını sürdürmek için İrani geleneğe dayanmak zorundaydılar. Bu durum hem pratik ihtiyaçların karşılanması hem de yerli ahalinin iderede temsili bakımından elzemdi. Bunun için Selçuklular bir tarafa İslami geçeneğin ve toplumun en üst temsilcisi olan Abbasi halifeliği ile sıkı ilişkiler geliştirirken; İran aristokrasisi beklentilerini karşılamak için vezirliği onlar ile paylaşma siyaseti güttüler. Nitekim bu yönde yüksek bir beklentinin olduğunu Nizamülmülk'ün ifadelerinden öğrenmekteyiz. Onlar kendilerini Selçuklu idaresinin en önemli yardımcı ve vazgeçilmez unsuru olarak görmekteydiler. Nizamülmülk, vezirliğin ne kadar elzem olduğunu anlatmak için, kudretli her kişinin (yada iktidarın) ardında onu destekleyen bir yardımcıının zorunluluğunu ispatlamak için zengin bir tarihi zemin oluşturur: *"Tarihe mal olmuş her hükümdarın arkasında kati surette feraset sahibi bir vezir vardır. Büyük peygamberler için de bu kanun geçerlidir. Nitekim Süleyman bin Davud'un Asif b. Berhiya'sı, Musa peygamberin kardeşi olan Harun'u, Muhammed Mustafa aleyhissalatu vesselamın Ebubekir Sıddık'ı var idi. Ulu hükümdarlardan Key-husrev'in Guderz'i, İskender'in Aristoteles'i, Minuçehr'in Sâm'ı, Efresyâb'ın Pîrân-ı vise'si, Guştasb'ın Camasp'ı, Rüstem'in Zevâre'si, Behram-gûr'un Hurerûz'u ve Nûşîre-vân-ı âdil'in Büzürümîhr'i var idi..."*

Büyük Selçuklular, bahsettiğimiz zaruretleri ve maslahatları gözeterek vezirlik makamını genellikle İrani asıllı devlet adamlarından seçmişlerdir. Tuğrul Bey'in kendisine 'Alî b. 'Abdullah Salâr-i Bûzcânî, ve 'Amîdülmülk Kündürî gibi İranlıları vezir tayin etmesinin bir sebebi, bu vezirlerin bir vazifesinin de yeni kurulan devlette, göçebe-asker Türkler ile yerleşik-tebaa İranlılar arasında bir denge kurmak olduğu düşünülebilir (Özgüdenli 2004: 96). Büyük Selçuklu Devleti'nde vezirlik yapmış yirmi üç vezirin on altısı İran asıllıdır.¹ Ayrıca Selçuklu hâkimiyetinin siyasi merkezi Nişâbü, Rey, İsfahân ve Merv gibi eski İran şehirleri idi. Selçuklu Devleti'nin meşhur vezirlerinden Nizâmülmülk Siyasetnâme adlı eserinde konuyla alakalı şunları söylemektedir: *"İşleri kendi görüşüne göre yürüten padişah, vezirini ve mutemet memurlarını gizlice tetkik etmelidir. Çünkü padişah ve memleketin kurtuluş ve yıkılışı daima onlara bağlı olduğundan, vezir namuslu ve ileri görüşlü olunca, memleket imar gördüğü gibi ordu ve halk da durumdan memnun ve huzur içinde yaşar, padişah sevinç duyar. Eğer vezir karanlık işler çevirirse, memlekette karışıklıklar doğar, bu karışıklıkların önlenmesi zorlaşınca, padişah ne yapacağını şaşıracağı gibi sıkıntı ve ızdırap içinde kalır"* (Nizâmülmülk 2018: 41).

I. BİR TENFİZ VEZİRİ OLARAK AMİDÜLMÜLK KÜNDÜRİ:

Yukarıdaki alıntılardan da hareketle vezirlik kurumunun çok kadim bir kurum olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Selçuklular ile Abbasiler arasında elçilik yapan Maverdi, vezirliğin iki

¹ Devletin yüz yirmi yıl kadar süren tarihi boyunca iş başına gelen vezirler şunlardır: Buzgani, Râzî, Mikâil, Dihistâni, Kündürî, Nizâmü'l-mülk, Tacü'l-mülk, İzzü'l-mülk, Müeyyidü'l-mülk, Fahrü'l-mülk, Mecdü'l-mülk, Dihistâni, Hatîrü'l-mülk, Sadü'l-mülk, Ziyâü'l-mülk, Rebîbü'd-devle, Şîhabü'l-islâm, Kummî, Togan Bey, Muhtasü'l-mülk, Mervezi, Dergezîni, N. Tahir (Geniş bilgi için Bkz: Taneri, 1967: 82, 185).

türünden bahseder: “vezir-i tevfiz” ve “vezir-i tenfiz”. Bunlardan birincisi olan “vezir-i tevfiz” veliahtlık, halifenin/sultanın tayin ettiği görevlileri azil ve dinî liderlikten istifa dışında devletin bütün işlerini yürüten, daha geniş yetki ve salâhiyetlere sahip nüfuzlu vezirliktir. (Mâverdî:1985, s. 25-32.) Gazneli ve Samani idari sistemini benimsemiş olan Selçuklularda da vezirlik, bir tevfiz vezirliği olarak, idari, siyasi, mali konularda birçok yetkiye sahipti. Ayrıca Selçukluların kuruluş dönemindeki vezirler, Selçukluların yerleşik hayat ve devlet geleneği hakkında tecrübeli olmadıkları için tevfiz veziri olarak öne çıkmışlardır. Böylece tayin ettikleri vezirlerle geniş yetkiler vererek devletin bürokratik işleyişini aksamadan yürütmeye çalışmışlardır. Bu husus bilhassa vezir Amîdülmülk Kündürî'nin tayin edilmesinden, yetkilerinden ve icraatlarından açıkça anlaşılmalıdır. Mesela: Nizâmülmülk'ü, bürokrasi işlerinin yukarıdan müdahaleler ile aksamaması için Sultan Alparslan'ı mümkün olduğu ölçüde sözlü ve yazılı müdahalede bulunmamaya ikna etmeye çalıştığı anlaşılmalıdır. (Barthold 1981: 385). Vezirlerin yetkilerinin ne kadar geniş olduğunu Amîdülmülk Kündürî'nin, Bağdat Kadı'l-Kudatlığına Damegânî'yi (Taneri 1967: 115), tabii sultan adına Tâcümülk Ebû Kâlicâr, Hezaresb b. Bengir b. İyad'ı H. 448 (1056/57) yılı için 360 bin altın (dinar) karşılığında Büveyhî Devleti'ne ait olan Basra, Ahvaz, Hûzistan ve bunlara bağlı yerlerin (mülhakat) vergi tahsiline atarken görülmektedir. Yine aynı vezir Ebu'l-Ganaim İbn Fesances'î Vâsıt ve yörelerine vali olarak atamıştır (Sevim 1998: 3-4). Bütün bunlar Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in vezir Amîdülmülk Kündürî'ye geniş salâhiyet verdiğini, Kündürî'nin bu yetkisini memur tayin ve azletmede kullandığını açık bir şekilde göstermektedir.

Vezirlik makamı, Büyük Selçuklu Devleti'nde sultandan sonraki en yetkili kişidir. Bunlar “menşur-ı vezerat” denilen bir femanla tayin edilir, vezirlik alameti olarak da “altın divit”, “tac”, “külâh” ve “hil'at” verilir. Divit, onun en yüksek memur olduğunun alameti idi. Vezir, göreve başlamadan önce sultanla karşılıklı olarak, görevini icrası hakkındaki taleplerini içeren ve “muvâza'a” diye adlandırılan bir antlaşma metnini imzalar, bunu müteakip vezaret hil'atını giyer, huzura çıkar ve bizzat sultanın elinden “enguşter-i memleket” adı verilen vezaret yüzüğünü (mührünü) alarak resmen göreve başlardı (Beyhakî 1945: 154-56, 373-74, 654). Vezirin çalıştığı daireye “Daru'l-Vezare”, “Dergah-ı Vezare” veya “Saraparda (çadır)” denilirdi. Bilgili, tecrübeli kimselerden seçilen vezirler, burada başında vezir sarığı, üzerinde hil'atı ve önünde de altından divit takımı olduğu halde bir minder(dest) üzerinde oturarak görevini icra ederdi. Vezir resmî ve askerî memurların en üstü olarak merasimlerde sultandan sonra en önde bulunurdu. Özel görevlerinin dışında umumiyetle vezirler başkentte bulunurlardı. Sultanın olmadığı zamanlarda Büyük Divan'a (Divan-ı 'ala) başkanlık eder, her türlü azl ve tayinler ile ilgilenirdi (Taneri 1986: 309-310).

Selçukluların vezirlerinin, bürokratik tecrübe ve bilgilerinden dolayı Gazneliler devrinde vezirlik yapmış kişilerden seçildiği görülmektedir. Bunların çoğunluğu İran asıllı kimselerden oluşmaktaydı. Çünkü bu makam debirlik, hesap, muamelât vb. pek çok bilgi ve beceride üstad olmayı gerektiriyordu. Bunda da İranlılar oldukça mahir idi. Ebu'l-Kasım Büzcani, Amîdülmülk Kündürî ve Nizâmülmülk bunlardandır.

Selçuklu devri vezirleri ilim, kültür ve saant hayatı ile de yakından ilgilmişler ve bu devrin parak bir medeniyet haline gelmesine katkıda bulunmuşlardır. Kündürî, ilim adamlarına saygı ve hürmet göstererek onlara maddi yardımlarda bulunmuştur. Hocası Ali b. Hüseyin Bâharzî'ye² hil'at bağışlaması ve bin dinar verilmesini emretmesi bunu açıkça göstermektedir

² Ali b. Hasan Bâharzî, Nişâbur ile Herat arasında bulunan Bâharz bölgesinin merkezi Mâlîn'de doğdu. Doğum tarihi bilinmemektedir. Kendi ailesi arasında iyi bir öğrenim gördükten sonra Nişâbur, Herat, Merv, Belh, Rey, İsfahan, Hemedan, Bağdat, Basra ve Vâsıt'ı dolaşarak o devrin tanınmış âlimlerinden tahsilini tamamladı. Cüveynî'nin fıkıh derslerine devam ederken, ileride Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in vezirliğini yapacak olan Amîdülmülk Kündürî ile

(Hüseynî 1999: 16). Köymen, Vezir Kündürî'nin Merv'de bir medrese, mescit ve ribatlar inşa ettirdiğini yazar (Köymen 2011: 348) ki bu iddia Nizamülmülk'ten önce Selçukluların medreseleri kurmaya başladığını da gösterir.

A. Amîdülmülk Kündürî'nin Kısa Hayatı:

Büyük Selçuklu İmparatorluğunun kurucusu Tuğrul Bey döneminde yaklaşık dokuz yıl vezirlik yapan Ebû Nasr Amîdülmülk İmâdüddîn Mansûr b. Muhammed el-Kündürî 415/1024 yılında Nîşâbur'a bağlı Turaysîs bölgesindeki Kündür³ köyünde doğmuştur. Bazı kaynaklarda adı yaygın olarak "Muhammed b. Mansûr" olarak kaydedilir.⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, Kündürî'nin çağdaşı olan Bâharzî *Dümyetü'l-Kasr (Asrın Tasviri)* adlı eserde ve Abbasi halifesi veziri İbn Muvasala'nın Halife adına yazdığı mektuplarda Kündürî'yi "ila Mansur b. Muhammed" olarak zikretmiştir (İbnü'l-Muvsalâyâ 2003: 385-387).⁵

Babası Kündür köyünün dihkânı olan ve kendisi de bazı rivayetlere göre dihkânlık⁶ yapan (Taneri 1967: 85) bir asilzadedir. İlk tahsilini Nîşâbur'da tamamlamış ve şair Bâharzî ile birlikte Muvaffak Hibetullah b. Muhammed (Nîşâbur Şafîilerinin reisi)'in derslerine devam etmiştir. Daha sonra fıkıhla meşgul olan Kündürî zamanın edebiyat ve hukuk dilleri olan Farsça ve Arapça'yı çok iyi derecede öğrenmiştir (Özaydın 2002: 555). İrani asıllı olan ve kaynakların âkil, fazıl olarak vasıflandırdıkları Kündürî'nin aynı zamanda Türkçe'ye de vâkıf olmasından dolayı Tuğrul Bey tarafından vezir tayin edildiği anlaşılmaktadır (Taneri 1967: 95). Muasır kaynaklar Kündürî'nin zaman zaman sultanla ve bazı devlet adamlarıyla Türkçe konuştuğunu bildirmektedir. Hatta Kündürî bu dillere o derece vakıftı ki Sultan Tuğrul Bey ile Abbâsî halifesi arasındaki konuşmalarda tercümanlık bile yapmıştır (İbnü'l-Cevzî 2014: 14; Bündârî 1943: 11). Zamanın ilim ve hukuk dili olan, yazışmalarda, edebiyatta kullanılan Arapça ve Farsça'yı bilmesi, ileride bahsedeceğimiz üzere, olaylar karşısında kendi duygularını ifade edebilen belagatlı şiirler yazabilmesi onun iyi yetişmiş ve birçok alanda yetenekli ve mahir olduğunu göstermektedir. Ayrıca Abbâsî halifesinin Kündürî'nin mektubu karşısında kendi veziri İbn Muvasala'ya "soyumuza yaraşır bir mektupla (cevap) yazın" (İbnü'l-Muvsalâyâ 2003: 385-387;

tanıştı. Kündürî vezir olunca onu yanına aldı ve Dîvân-ı Resâil'in başına getirdi. Tuğrul Bey'le Bağdat'a giden Kündürî Bâharzî'yi de beraberinde götürdü. Orada Halife Kâim-Biemrillâh'a yazdığı kasideyi Bağdatlılar, "Şiirinde Acem soğukluğu var" diyerek beğenmedilerse de bir müddet Basra ve civarında kaldıktan sonra yazdığı şiirler Bağdatlılarca takdir edildi. Nitekim Kündürî'nin hadım edilmesi üzerine kaleme aldığı tesliyetnâmesi onun en güzel şiirlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Dîvân-ı Resâil'den başka bazı devlet görevlerinde de bulunan ve uzun bir ayrılık ve seyahatten sonra memleketine dönen Bâharzî, Zilkade 467'de (Haziran 1075) bir toplantı sırasında öldürüldü (Talû, 1991: 474).

³ Kündür (كندر) "Kef in zammı, "nun"un sükûnu, noktasız "dal"ın zammı ve ondan sonra noktasız "ra" ile Nîşâbur nahiyelerinden bir yöredir. Buradan birçok âlim çıkmıştır (Müneccimbaşı, 2001: 33).

⁴ Moğol hükümdarlarından ve Batu Han'ın kardeşlerinden birisi olan Şayban'ın soyundan gelenler. Şeybani'ler tabiri Batı Avrupalılar gibi Rus âlimleri tarafından da sadece, Şayban'ın haleflerinin hâkimiyeti Harezmi'de daha uzun müddet devam ettiği halde, Harezmi değil, Maveraünnehr hükümdarları için kullanılmıştır ("Şeybânîler", İA, 1970: 456-457). Amîdülmülk Kündürî'nin ailesinin Şeybaniler'in Beni Cerrah koluna mensup bulunduğunu Abbas İkbâl, *el-Vezâretü fi Ahdî's-Selâcika* adlı eserinde müellifinin ismini vermediği "Tearibü's-Selef" (Ataların Tecrübeleri) adlı esere dayanarak söylemektedir. Hatta bu eserde Kündürî'nin isminin diğer kaynakların aksine Muhammed b. Mansur olarak zikredildiğini ifade eder (İkbâl, 1984: 67).

⁵ Amîdülmülk Kündürî'nin ailesinin Şeybaniler'in Beni Cerrah koluna mensup bulunduğunu Abbas İkbâl, *el-Vezâretü fi Ahdî's-Selâcika* adlı eserinde müellifinin ismini vermediği "Tearibü's-Selef" (Ataların Tecrübeleri) adlı esere dayanarak Kündürî'nin isminin diğer kaynakların aksine Muhammed b. Mansur olarak zikredildiğini ifade eder (İkbâl, 1984: 67).

⁶ Dihkan, Sâsânîlerle Ortaçağ'daki bazı İslâm devletlerinin idarî teşkilatında köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelen bir tabirdir. Dihkanlar özellikle asalet ve siyasî mevki bakımından büyük önem taşımaktaydılar (Sümer, "Dihkan", 1999, 289).

İbnü'l-Cevzî 2014: 75) demesi de, Selçuklu sarayından gelen bu mektubun ne derece özenle ve edebi bir dille yazılmış olduğunu göstermesi açısından şayan-ı dikkattir.

B. Vezirliğe Getirilişi:

Selçukluların Nişabur'u ele geçirmesi, bu devletin tarihi bakımından çok mühim bir hadisedir. Çünkü Selçuklular, Nişabur'u ele geçirdikten sonra Gazneliler ve Büveyhiler devirlerinden kalma bazı devlet adamlarını, siyasi kurumları da aldılar. Nişabur asıllı bir asilzade ve katip olan Amîdülmülk el-Kündürî'nin vezirlik makamına getirilişini el-Bundari eserinde şu şekilde anlatmaktadır: *"Tuğrul Bey Nişabur'a gelince, Arapça ve Farsça'da fasih bir kâtib'e muhtaç oldu. Ebu Sehl'in pederi Muvaffak ona Amidü'l-Mülk'ü gösterdi. Tuğrul Bey bunu ele geçirmekle, tecrübe ve malumatı kuvvetli bir genç elde etmiş oldu..."* (Bundarı s. 29-30). Bu duruma farklı bir perspektiften bakan Prof. Dr. Mikâil Bayram ise eserinde Kündürî'nin vezirlik makamına getirilişini şu şekilde anlatır: *"Tuğrul Bey Dandanakan zaferinden sonra sultan olunca kitabet ve inşa san'atında mahir bir elemana ihtiyaç duydu. Ona bu işlerde çok mahir biri olarak Ebû Nasr el-Kündürî tavsiye edildi. Muhtemelen Ebû Nasr el-Kündürî'yi Sultan Tuğrul'a tavsiye eden de Danişmend Ali Taylu⁷ olmuştur.* (Bayram 2005: 27).

Dikkat edilirse Mikail Bayram kesin bir belgeye değil, mezhebi yakınlaşmaya bağlı olarak bu tavsiyenin yapılmış olabileceğini söylemektedir. Kündürî, Hibetullah b. Muhammed'in kendisini Tuğrul Bey'e tavsiye ettiği kadar Arapça ve Farsçayı iyi bilmekteydi. Çünkü devletlerarası münasebetlerde devamlı surette vezir Kündürî gerektiği zaman bu dillerde mektuplar yazmış, gerektiğinde devlet adamları arasında tercümanlık yapmıştır.⁸ Sultan Tuğrul Bey ile Abbâsî halifesi arasındaki konuşmalarda genellikle onların yanında bulunduğu ve tercümanlık yaptığı bildirilmektedir (İbnü'l-Cevzî 2014: 27).

el-Bündârî, Kündürî hakkında bize şu bilgileri aktarır: *"Kündürî, âkil, fasih, faal ve vakarlı bir zattı. Makamının bihakkın sahibi olup sultanı nezdinde itibarı büyüktü, hayrı umulur ve satvetinden korkulurdu. Kapısı ziyaretgâhu enam idi. Sultan, bunun kulağı ile işidir ve bunun gözü ile görürdü ve bunun izni ve esirgemesiyle yükseltir ve alçaltırdı. Bunun yüzünde heybet ve sözünde isabet vardı."* (Bündari, 1943: 7).

Süleyman, Tuğrul Bey'in vefatından hemen sonra devlet merkezi Rey'de tahta çıkartıldı. Ancak, Alp Arslan, doğuda güçlü bir rakip olarak sivrilince vezir Amîdülmülk Kündürî, hutbede önce Alp Arslan'ın sonra Süleyman'ın adını zikretmeye başladı. Bu durum, Kündürî'nin Süleyman'ın da yönetime katılması şartıyla, idareyi Alp Arslan'a vermeye yanaştığını göstermektedir (İbnü'l-Esîr 2016: X, 43-44).

C. Selçuklu Din Politikasında Amîdülmülk Kündürî'nin Rolü

Selçukluların İslam dünyasına girdikleri XI.yy'da İslam dünyasının büyük çoğunluğu; Karahanlı ve Samanilerin hakim olduğu Orta Asya ve Afganiztan bölgesi hariç geri kalan bütün bölgelerde Batı'dan doğuya kadar Mağrib'de İdrisiler, Mısır'da ve Suriye'de Failer, Yemen ve Taberistan'da Zeydiler, Irak ve Horasna'da Büveyhiler, Kirman, Faris ve Körfe'de Karmatiler gibi Şii hanedanlıklar hüküm sürmekteydi. Selçuklular Orta Asya'daki Sünni bir coğrafya

⁷ Danişmend Ali Taylu, Danişmend oğulları devleti'nin kurucusu melik Ahmed Gazi'nin babası ve aynı zamanda da Selçuklu ailesinin muallimidir. (Bkz: Mikâil Bayram, *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Kömen Yay. , Konya 2005, s. 2.)

⁸ el-Bündârî eserinde bu durumu şöyle anlatır: *"Halife Nehrevana geldikte Sultan da onun yanına geldi. Halifenin gelmesiyle ümitlerin ve memleketin yüzü güldü. Amîdü'l-Mülk, Sultanın huzura girmesi için Halifeden izin istedi. Halife izin verdi, Tuğrul Bey girdi ve yedi defa yer öptü ve mümkün olan her hizmeti ifa etti. Halife, Sultana meclisin sadrından (destinden) bir minder takdim etti. Sultan o minderi öptü ve üzerine oturdu. Halife, gönül okşayıcı sözlerle Sultanı, kendisine alıştırdı. Sultan dahi halifeye ünsiyet etti. Amidü'l-Mülk, bu ikisi beyninde tercümanlık eder ve Sultanın sözlerini izah ederdi."* (Bündârî, 1943: 16)

üzerinden İslam dünyasına girdiklerinden İslam'ın sünni yorumunu benimsemişlerdir. Lakin batıya doru ilerledikçe kendilerini bir anlamda Şii denizinde bir ada gibiydiler. Gaznelilerin başlattığı Sünniliği yayma siyasetini devralarak kısa süre içinde de Sünni İslam'ın bir savunucusu haline gelerek doğu ve merkezi İslam topraklarındaki bütün Şii hanedanlıkları Mısır ve ötesine kadar uzaklaştırdılar. Elbette bu durum sadece siyasi askeri bir stratejile değil, aynı zamanda siyasi-askeri stratejilere temel teşkil eden güçlü bir din ve mezhep politikası üzerinden yürütüldü.

Selçukluların kuruluş döneminde sekiz yıl vezirlik yapmış olan Kündürî'nin gerek Abbasi halifeliği ile ilişkilerin geliştirilmesinde, gerek Şii devletlere karşı yürütülen siyasette, gerekse kuruldukları coğrafyadaki diğer din, mezhep ve ulema sınıfına yönelik geliştirilen siyasetteki rolü, bu dönemin anlaşılmasında hayati bir önem arzeder. Mikâil Bayram Kündürî'nin vezirlik makamına geldikten sonra Selçuklu din politikasında nasıl etkili olduğunu şu şekilde anlatır: “*Amîdü'l-Mülk Ebu Nasr el-Kündürî Tuğrul bey gibi Mu'tezile mezhebinden biriydi. Bilahare Vezir olan Kündürî bu makama geldikten sonra Mu'tezile mezhebini devletin resmî dinî görüşü haline getirdi ve bu yönde uygulamalara başladı. Onun bu uygulaması Horasan'da Eş'arî ve Şafî'i Mezhebi mensupları arasında büyük rahatsızlıklara yol açtı. Böylece bir dönemde Bağdat'da Eş'arîlerle Mu'tezilîler arasında cereyan eden ve Eş'arîlerin zaferi ile neticelenen mücadele yeniden gündeme gelmiş oldu. Bazı Selçuklu Prenslерinin başta Tuğrul Beg olmak üzere Amîdü'l-Mülk el-Kündürî'ye destek verdikleri anlaşılmaktadır.*” (Bayram 2005: 27)

Nitekim koyu bir Mu'tezilî olan Kündürî'nin başta Nişabur bölgesi olmak üzere Şâfiîler ile Eş'arîlere karşı düşmanlığı ve özellikle İmam-ı Şâfiî aleyhindeki konuşmaları yüzünden Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî⁹ ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî¹⁰ gibi âlimler Horasanı terk ederek kendisine tepki göstermişlerdir. Onun Nişabur camilerinde Râfizîlerle birlikte Eş'arîlerin de lanetlenmesini istediği, ancak daha sonra bu tavrından vazgeçtiği rivayet edilir. Diğer taraftan Ulema'yı, şair ve edipleri destekleyen Kündürî imar faaliyetlerinde de bulunmuş, medrese, mescid ve ribâtlar yaptırmıştır (Özaydın 2002: 555; Köymen 2011: III, 348).

1. Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu-Abbâsî Halifeliği İlişkilerinin Kurulmasında Amîdülmülk Kündürî'nin Rolü

Sünnî dünyanın lideri Abbâsî halifeleri ile Selçuklu sultanları arasındaki ilişkilerin kurulduğu ve sıkı şekilde yaşandığı dönem Tuğrul Bey devridir. Abbâsî halifeliği ile Selçuklular arasında akrabalık ilişkilerinin kurulmasında, karşılıklı yazışmalarda, mali sorunlarda, ortaya çıkan diplomatik krizlerde ve Abbâsî halifeliğinin Selçuklu idari bünyesine adaptasyonunda vezir Kündürî başrolü oynamıştır (Ocak 2002: 328). Bu süreç içinde bir araya gelen Selçuklu sultanı ile Abbâsî halifesi arasında tercümanlık dahi yapmıştır. Şimdi Amîdülmülk Kündürî'nin bu süreçteki rolünü ve olayları inceleyelim.

⁹ Eş'arî-Şafîî olan Zeynu'l-İslâm Ebu Kâsım Abdülkerim b. Harazin el-Kuşeyrî en-Nişaburî, Temmuz 986 yılında (h.376, Rebiü'l-Evvel,) Nişabur civarındaki Üstüva kasabasında doğmuştur. Fıkıh, kelâm, hadis gibi alanlarda eğitim alan Kuşeyrî kısa sürede devrinin ünlü tasavvuf şahsiyetleri arasına girmiştir. Büyük Selçuklu veziri Kündürî'nin vezirliği sırasında Eş'arîler'e karşı yürütülen baskı politikasından kurtulmak için önce Bağdat'a oradan da Mekke'ye gitmiştir. Kündürî'nin öldürülmesi'nden sonra ülkesine dönen Kuşeyrî 2 Aralık 1072'de (h. 465, 16 Rebiü'l-Evvel) Kündürî ile aynı yıl içinde vefat etmiştir. (El-İsfehani- İbnü'l-Cevzi 2003: VII, 15-16).

¹⁰ Asıl adı İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâli Rüküddin Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf el-Cüveynî et-Tâi en-Nişaburî olan Cüveynî Eş'arî kelâmcısı ve Şafîî fakihidir. 1028 yılında Nişabura bağlı Ezazvâr köyünde doğan Cüveynî küçük yaştan itibaren kıraat, fıkıh, hadis ilimlerini tahsil etmiş ve birçok âlimle münazaralara girişmiştir. Tuğrul Bey döneminde Eş'arîlere karşı başlatılan karalama kampanyası sebebiyle Hicaz'a gitmiş ve burada dört yıl kalmıştır. Bu yüzden kendisine İmâmü'l-Haremeyn denmiştir. Sultan Alp Arslan zamanında ülkesine geri dönen Cüveynî, Nizamiye Medreselerinde görevlendirilmiş ve vefatına (20 Ağustos 1085) kadar bu görevini sürdürmüştür (Abdü'lâzîm ed-Dib, 1993: 141).

Tuğrul Bey'in Bağdat'a ilk girişinde (447/1055) kendisine refakat eden Kündürî, Halife Kâim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide Hatun'la Tuğrul Bey'in evlenmesi konusunda da önemli rol oynamış, tehdit dâhil çeşitli yollara başvurarak halifeyi ikna etmeyi başarmıştır. Tuğrul Bey Bağdat'tan ayrılırken, yanında halife ile evlendirdiği yeğeni Hatice Arslan Hatun'u da götürmüştü. Bu tutumun bazı siyasi hesapları içerdiği daha sonraki gelişmelerden anlaşılacaktır. Tuğrul Bey'in daha önce dört vezir değiştirdiği halde ölümüne kadar sekiz küsur yıl Kündürî ile çalışması ve kendisine çok geniş yetkiler vermesi onun devlet idaresinde ne derece yetenekli olduğunu göstermektedir (Özaydın 2002: 554). Bu meselede yani Tuğrul Bey'in halifenin kızı ile evlenmesi meselesinde Selçuklu veziri Amîdülmülk Kündürî başta olmak üzere, Selçuklu Devleti'nin Irak valilerinin büyük rolleri olmuştur (Köymen 1976: 45). Sibt'a göre Altuncan Hatun ölürken Tuğrul Bey'e, halifenin kızı ile evlenmesini vasiyet etmiş, o da bu doğrultuda hareket ederek hilafet merkezine elçiler göndermişti. Halifenin kızını, sultan adına istemeye giden veziri Amîdülmülk Kündürî salahiyyet vesikası olarak, bu Selçuklu hükümdarının yüzüğünü de yanında taşıyordu. 1063 yılında sultan yüzüğünü, vezir Amîdülmülk Kündürî'ye vermek suretiyle onu bu evliliği gerçekleştirmek için salahiyyetli kılmıştı (Köymen 1976: 84).

İlk başta bu evliliğe olumlu bakan ve meseleyi Kündürî'ye bırakan halife, daha sonra yabancılara kız vermek adetleri olmadığı için, sultanın bu talebine karşılık ağır şartlar ileri sürmüş ve bir takım vilayetleri ikta olarak istemiştir. Karşılıklı görüşmeler sonunda bu işe kızan Tuğrul Bey halifeye bir mektup göndererek tehdit ifadeleri kullanmış ve bir kısım şartları kabul ile Kâim-Biemrillâh'ı boyun eğmeye zorlamıştır (Bündârî 1943: 19; Turan 2014: 140). Tuğrul Bey, halifenin şartlarını yerine getirmesine rağmen vezir Kündürî, halifenin kabul cevabını topluluk önünde vermesini istemekteydi. Fakat halife, bunun için gelen heyete beklenen cevabı vermediği gibi, önceki varılmış olan mutabakatı da unutmuş gözükerek: *"Biz Abbâs Oğulları insanların hayırlısıyız. İmâmet ve reislik bizimle beraber kıyâmete kadar devam edecektir. Bize uyan hidayet bulmuş, yüz çeviren dalâlete sapmış olur"* dedi¹¹ (Bündârî 1943: 19; Ocak 2002: 354). Bu işte vekil olan vezir Amîdülmülk Kündürî bu işin muvaffakiyetsizlikle sonuçlandığında sultanın kendisi hakkında iyi şeyler düşünmeyeceğini biliyordu. Halifenin, bu nikâh işinin olmaması için gerekirse Bağdat'tan gideceğini söylemesi üzerine Kündürî, son derece sert bir dille *"Eğer bu evlenme işini istemiyor idiyeniz bunu ilk önce bildirmeniz gerekirdi; artık bundan vazgeçmek olmaz. Sizin bu vazgeçmeniz, sultan katında, benim kanımı akıtmak için gösterilen bir çabadır"* dedi (Sevim, 1998: 68). Bu mesele sultan için bir haysiyet ve şeref meselesi halini aldığından, gerek vezir Kündürî ve gerekse de diğer şahıslar muvaffakiyetsizliklerinin hayatlarına mal olacaklarını biliyorlardı. (Köymen, 1976: 44). Bu yüzden vezir Kündürî halifeye karşı sert bir tutum içerisine girmiş ve bunda da başarılı olmuştur. Halifenin bu işe muvafakat vermesi üzerine nikâh 22 Ağustos 1062/13 Şaban 454 tarihinde Tebriz yakınında ordugâhta, büyük bir şenlikle kıyılmıştır (Turan 2014: 140). Kündürî, bu nikâhta Tuğrul Bey'in vekili sıfatıyla hazır bulunmuştur.

Tuğrul Bey'in bu evlilik meselesi, halifenin çıkardığı birçok engel yüzünden neredeyse iki taraf arasında ilişkileri kopma noktasına getirmiştir. M. A. Köymen'in de belirttiği üzere artık bu iş bir şeref meselesi haline gelmişti. Bunun için vezir Kündürî de bu işin olması için tüm sert tedbirlere başvurmuştur. Ayrıca hem Kündürî ile halife arasında bir kırgınlığın bulunması, hem de Tuğrul Bey'in yaşının bir hayli ilerlemiş olması bu evliliğin siyasi bir anlam

¹¹ Müneccimbaşı, Kündürî'nin bu işte önemli bir rolü olduğunu belirterek vezirin bu işte asıl maksadının Abbasîleri küçük düşürmek olduğunu söyler. Çünkü Kündürî'nin mutaassıp bir Şîî olduğunu, şimdiye kadar halifelerin üzerine tahakküm eden Büveyhoğulları ve diğerlerinden hiç birisinin neseplerine hürmeten onları böyle bir evliliğe zorlamadığını belirtir. Sultan ise Kündürî'nin bu maksadından habersizdi diyerek bu evliliğe farklı bir açıdan bakmıştır (Müneccimbaşı 2001: I, 25).

ifade ettiğini göstermektedir. Bu açıdan değerlendirecek olursak hırslı bir vezir olan Kündürî'nin bu işi zorlamasının ardında yatan bir sebep olarak Müneccimbaşı'nın da ifade ettiği üzere halifeyi küçük düşürme isteğini gösterebiliriz. Fakat Müneccimbaşı'nın aksine Hanefî mezhebine bağlı mutaassıp bir vezir olan Kündürî'nin böyle bir işi yapması da akla aykırı gelmektedir. Çünkü halifelik ile olan ilişkilere baktığımız zaman vezir Kündürî'nin Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinde devamlı surette iyi ilişkilerin devamı için elinden geleni yaptığını görüyoruz. Bu karşılıklı iyi ilişkilerin geliştirilmesinde (mektuplaşmalar, hediyeleşmeler, akrabalıklar vs.) her zaman Kündürî başrolü oynamıştır. Kündürî, Tuğrul Bey'in Abbâsî halifesinin kızı ile evlenmesi sırasında ortaya çıkan gerginleşmeye karşı sert bir politika takip etse de yine bu meseleyi o çözmüştür.

Tuğrul Bey Bağdat'ta iken, Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh, vezir Amîdülmülk Kündürî, Ali b. el-Melik Ebû Kalicar, devlet ileri gelenleri, kadılar, adalet erbabının hazır bulunduğu bir toplantıda, Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun ile nikâhlanmıştır. Bu nikâh akdinde Halifenin veziri ile sultanın veziri Amîdülmülk Kündürî karşılıklı olarak halife ve sultan için iyi dileklerde bulunmuşlardır. Halifenin veziri İbnü'l-Müslime nikâhta ayağa kalkıp, *“Ey Tanrı'nın ömrünü uzatmasını dilediğimiz imam ve müminlerin emiri olan büyüğümüz, efendimiz! Doğu ülkelerinin büyükleri, size duacı ve müteşekkik olarak burada hazır bulunuyorlar”* cümleleriyle Tuğrul Bey'i kastederek hitap etmiş, buna karşılık vezir Kündürî de halifeye hitaben, *“Bizler efendimizin köleleri, hizmetkârları, dikilmiş fidanları ve kendisinin lütuf ve ihsanlarını bekleyen kimseleriz”* diyerek karşılıklı bulunmuştur. Bu şekilde 448/ 1056 yılında halife ile Hatice Arslan Hatun'un nikâhu kıyılmıştır. (Sevim 1998: 4) Halife Kâim-Biemrillâh bu nikâh esnasında meclis kurmuş ve Amîdülmülk Kündürî'yi huzuruna çıkartarak, mecliste hazır bulunan devlet adamlarına, kendisini tanıtmıştır. Daha sonra vezir Kündürî'ye huzura çıkarılmasını münasip gördüğü kişileri çağırmasını söylemiştir. Amîdülmülk Kündürî de Selçuklu Devleti'ne ve şahsına yaraşır bir şekilde gerekli gördüğü Selçuklu devlet adamlarını Halifenin huzuruna çağırmıştır (Bündârî, 1943: 8-9). Halifenin Selçuklu vezirine bu şekilde davranması hem onun bu işte aracı olarak iyi işler yaptığını, hem de şahsına verdiği değeri göstermesi açısından önemlidir. Kıyılan nikâhla birlikte (Ekim 1056) Tuğrul Bey'in gücü artarken, halifenin de Selçuklulara karşı güveni sağlanmış oldu (Ocak 2002: 341-342).

1060 yılında Tuğrul Bey Bağdat'tan ayrılırken halifenin statüsünü, gelirlerini, tespit etmek üzere Kündürî'yi görevlendirdi. Yapılan incelemede daha önce Abbâsî halifesi Müktefi'nin (902-908) ve Halife Râzî Billâh'ın (934-940) saray masrafları için günlük 50 dinar tahsis edildiği anlaşıldı. O dönemlerde bu paradan arta kalan da orduya harcanırdı. Halbuki şimdi Tuğrul Bey ve veziri tarafından Abbâsî sarayının günlük harcaması için önce 500 dinar tahsis edildi. Ancak halifenin bu tahsisatı az bulması üzerine bu rakam günlük 2000 dinara çıkarıldı. Böylece sadece halifeye yıllık 720 bin dinarlık bir tahsisat yapılmış oldu. Bu gelirler de Bağdat, Basra ve Vasıt bölgelerinin gelirlerinden karşılandı. Bu işlemlerden sonra halife tarafından Kündürî'ye *“seyyidü'l-vüzerâ”* lakabı verildi. (Sevim 1998: 30, 76; Köymen 1976: 187).

a. Bağdat'ta ilk Değişiklikler:

Tuğrul Bey 1055 yılında Bağdat'a geldikten sonra Kündürî'nin marifeti ve yönlendirmesi ile bölgede hâkimiyetini tesis etmek için altı temel değişiklik yapılmıştır:

1. Bağdat şahneliğine şehrin idaresini düzene koymak için Aytekin b. Süleyman adlı adamını getirmiştir.
- ii. Halife'nin veziri İbnü'l-Müslime, Kündürî'ye gelerek sultandan halife için arpalık istemişti. Tuğrul Bey, vezir Amîdülmülk Kündürî vasıtasıyla “el-Kanun Kitabı(Vergi

Defterleri)’’nı getirterek ‘‘Sultâniyyât’’ adı altında alınmakta olan vergileri Büyük Selçuklu Devleti hazinesine aktarmıştır.

iii. Halifenin tahsisatına ek olarak 50 bin dinar ve bir miktar buğday tahsis edilmiştir (Ocak 2002: 339-340) Kısa bir süre sonra Amîdülmülk Kündürî, halife’nin arpalığını tekrar artırmıştır. Yapılan bu resmî muhaberat divan yazısı ile kaydedilmiştir. (Ravendî 1999: I, 109; Ocak, 2002: 349) Anlaşıldığı kadarıyla Selçuklu sultanı ve vezir Kündürî, Abbâsilerin mali işlerine de gerektiği zaman müdahale etmişlerdir. Bunun sebebi de Abbâsî halifeliğini siyasi, sosyo-ekonomik yönden eski güç ve ihtişamına kavuşturmaktır.

iv. Hâkimiyet sembolü olmasından dolayı da altın ve gümüş paraların üzerine Tuğrul Bey’in adı yazılmıştır.

v. Vezir Kündürî’nin aracılık ettiği bir diğer atama ise Tuğrul Bey’in Bağdat’a geldiğinden sonra, yirmi yedi seneden beri Bağdat kâdı’l-kudâtlığı yapan Şafîî âlim İbn Mâkûla’nın vefat üzerine boşalan makamına Hanefî/Mu’tezîli bir kadının atanması oldu. Halife Kâim-Biemrillâh vezirine: ‘‘İbn Makula hoş bir kadıydı, lakin ilimden hali idi. Şimdi âlim ve dindar bir kadı istiyorum’’ dedi. Mutaassıp bir Hanefî ve Mu’tezîli olan Amîdülmülk Kündürî’nin isteği ve ısrarı ile Hanefî âlim Ebû Abdullah ed-Dâmegâni¹² (öl. 1085) Bağdat ‘‘kadı’l-kudatlık’’ görevine atanmıştır. Kendisi de sadık bir Hanefî olan Tuğrul Bey ile veziri Kündürî’nin onayı ile ‘‘kadı’l-kudatlık’’ makamına getirilen Dâmegâni, otuz yılı aşkın bir süre bu görevi sürdürmüştür. Kündürî tarafından kendisine saraydan güzel bir konak tahsis edilmiştir¹³ (Bündârî 1943: 8; Kallek 1993: 453; Ocak 2002: 64). Dâmegani’nin bu göreve getirilmesinde Kündürî’nin desyeklediği ve Selçuklu Devleti’ni Hanefî bir temel oturtma siyaseti etkili olmuştur.

vi. Bağdat’ın Kerh Mahallesinde daha çok Arslan Besâsîrî’yi destekleyen Şiîler ile Türkler oturmaktaydı. Besâsîrî tehlikesinin olduğu günlerde Halife’nin veziri İbnü’l-Müslime devletin paraya ihtiyacı olduğu bir zamanda halkı zor duruma sokup özellikle Kerh Mahallesi sakinlerinden zorla altın almaya başlamıştı. Kerh Mahallesi halkının bu duruma direnmesi karşısında zor duruma düşen vezir, bu haberi Kündürî’ye bildirmiştir. Kündürî’nin müdahalesi sonucunda halktan para tahsili durdurulmuş ve kaldırılmıştır (Sevim 1998: 8). Kündürî’nin bu tavrı, daha sonraki dönemlerde rakipleri tarafından onun Şiî ya da Râfîzî¹⁴ olduğu yönünde itham edilmesine sebep olmuştur. Netice olarak Eş’ari-Mutezili ekseninde alevlenen tartışmalar, ilmi boyutu aşarak siyasi bir mahiyet de kazanmış, Eş’ari/sunni muhitler tarafından Kunduri’nin Mutezili, Rafizi, hatta Şiî olarak nitelendirilmesine kadar gitmiştir.

2. Tuğrul Bey ve Amîdülmülk Kündürî’nin Mezheplere ve Eş’arî-Şâfîîlere Karşı Tutumu:

Selçukluların ilk sultanı olan Tuğrul Bey’in, hayatı ve şahsiyeti hakkında bilgi veren kaynaklar O’nun son derece dindar, halim, cömert, namazlarını cemaatle eda edecek kadar ibadetlerine bağlı, haftanın pazartesi ve perşembe günlerini oruçlu olarak geçiren, mescit yapmaya düşkün ve ‘‘Kendime bir saray yaptırır da yanında mescit yaptırmazsam Allah’tan hayâ ederim’’ diyecek kadar dînî hassasiyetleri yüksek bir devlet adamı olarak tasvir ederler (Ocak 2002, 86). Mesela tarihçi Ravendî, Tuğrul Bey hakkında, ‘‘Muhammed’in dininde ondan daha dindar

¹² Asıl adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed-Dâmegâni (الدامغانى) el-Kebîr’dir (Kallek, 1993: 453).

¹³ Bağdat kâdı’l-kudâtlığına Kündürî’nin onayı ile Hanefî âlim Dâmegâni’nin getirilmiş olması Münecimbaşın Şiî olarak nitelendirdiği Kündürî’nin mezhebine ters bir harekettir (Münecimbaşı, 2001: I, 25). Hanefî olan Kündürî’nin bu evlilik meselesinde halifeyi mezhebenden dolayı küçük düşürmek istemesi akla uygun düşmemektedir.

¹⁴ Sözlükte ‘‘terk etmek, bırakmak, ayrılmak’’ anlamındaki rafz kökünden türeyen râfıza ‘‘bir fikir veya bir gruptan ayrılan kişi yahut topluluk’’ demektir. Başlangıçta Zeyd b. Alî’den ayrılan ilk imamilere, daha sonra Bütün Şiî fırkaları ile Şiî unsurları taşıyan bazı Bâtınî gruplara verilen isim (Öz, 2007: 396).

ve daha uyanık kimse yoktu" demktedir (Ravendî 1999: I, 98). Mezhebi olarak da Tuğrul Bey hem şahsi hayatında hem de devlet idaresinde katı bir Hanefî taraftarıdır. Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Tuğrul Bey yukarıda anlattığımız manada tam bir Hanefî idi. O, kendi dönemlerine kadar Şâfiî mezhebine mensup kişilerin ellerinde bulunan makamına bir Hanefî olan Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Sa'îd'i atamıştır. Yine onun döneminde Nîşâbur imamlığına Hanefî mezhebinden bir kişi tayin edilmiştir. Tuğrul Bey'in Hanefî mezhebine olan düşkünlüğünü anlamak için bu atama gayet ilgi çekicidir. Zîrâ Nîşâbur halkı arasında çok saygı değer bir konumda olan Sâbûnî ailesine mensup Ebû Osman es-Sâbûnî'yi halktan gelebilecek tepkilere aldırılmadan görevden almıştır. Bu bağlamda onun dikkate değer icraatlarından birisi de genelde Şâfiîlere verilen "hatibü'l-hutabâ" unvanını bir Hânefi olan Ebu'l-Hasan Ali es-Sandalî'ye vermesidir. (Dîmeşkî 1404: 180; Koca 2001: 32; Piyadeoğlu 2012: 93). Tuğrul Bey'in yapmış olduğu bu atamalarda çalışmamızın ileriki safhalarında da değineceğimiz gibi veziri Amîdülmülk'ün etkisi büyüktür. Aksi takdirde halkın huzur ve güvenliğini ön planda tutan bir sultanın şehirde önemli bir yekûn teşkil eden Şâfiî tebaasını karşına alması başka türlü izah edilemez. Veziri Küdürî'nin yönlendirmesiyle Ehl-i sünnetin bir kesimi olan Eş'arilere karşı bir siyaset izlemiş, hatta bir dönem onların lanetlenmesi emrini vermiştir (Koca 2001: 29).

Sözünü ettiğimiz Eş'arî karşıtı siyasetin mimarı olan vezir Amîdülmülk Küdürî'nin hangi mezhebe mensup olduğu konusunda gerek kaynaklar gerek se modern araştırmalar arasında bir fikir birliği yoktur. İbnü'l-Esir, İbn Hallikân ve Ebu'l-Fida gibi kaynaklar Küdürî'den Şâfiîlere karşı şiddetle taassup besleyen birisi olarak tasvir ederken; Kazvî'nin ise Küdürî'nin Şîî olduğunu iddia etmektedir (İbnü'l-Esîr 2016: X, 46; Ocak 2002: 86). Yine dönemin kaynaklarından olan el-Bündârî ise Küdürî'nin Hanefî mezhebinde ziyadesiyle taassup sahibi ve Şâfiîliğe düşman birisi olduğunu zikrederek daha sonra bu taassuptan vazgeçtiğini kaydeder¹⁵ (Bündârî 1943: 29). Küdürî'yi çok ağır bir şekilde itham edenlere dikkat edildiğinde, onların Eş'arîlikte mutaassıp olan Subkî ve İbn Asâkir gibi şahıslar olduğu görülür. Meseleye daha tarafsız yaklaşan İbnü'l-Esîr ve İbn Tağrıberdî gibi tarihçiler ise daha ılımlı ifadeler kullanmaktadır. Ayrıca İbn Kesîr'de 1056 yılında Bağdat'ta "Reisürriüsa" İbnü Mesleme'nin Râfizilere baskı yapması karşısında, onları Amîdülmülk Küdürî'nin savunduğunu söyleyerek, Küdürî-Râfizî ilişkisini ortaya koymaya çalışmıştır. Ancak İbn Kesîr, çoğu konuda İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgileri nakletmesine karşın, Râfizî dediği Kerh mahallesini Küdürî'nin neden korumaya çalıştığı hakkında onun verdiği bilgiyi görmezden gelmiştir. Hâlbuki Kerh Mahallesi Şîîleri, 1055 yılında Tuğrul Bey Bağdat'a ilk girdiği zaman yanlış bir anlamadan kaynaklanarak Selçuklu askerlerine taarruz eden Bağdat halkına karşı Tuğrul Bey'in askerlerini korumuştur. Tuğrul Bey bu durumu öğrenince, veziri Amîdülmülk'e Kerh halkına iyi davranılmasını emretmiş, Amîdülmülk de sultanın emri gereğince bu ünlü Şîî mahallesinin korunması amacıyla oraya bir süvari birliği tahsis etmişti.¹⁶ İbn Kesîr'in, Amîdülmülk'ü Râfizîliği korumakla itham etmek için farklı bir şekilde naklettiği, olayın aslı ise budur (Kara 2006: 241-242).

Günümüz araştırmacılarından bazıları onun Şîî ve Mu'tezilî, bazıları Mu'tezilî ve Râfizî inancından olduğunu zikrederken bir kısmı ise onun, Mutezilî, Kerrâmiye ve Mücessime¹⁷den olduğunu söyler. Aynı meseleyi ele alan ve konuyu detaylı bir şekilde tahlil eden

¹⁵ İbn Asâkir, Küdürî'nin, Mu'tezilî-Râfizî olduğunu belirtirken, es-Sübki de aynı şeyi söyledikten sonra, onun, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer başta olmak üzere diğer sahabilere sövdüğünü, hatta Müşebbihe, Kerrâmiye ve Mücessime mensupları gibi inandığını ilave etmektedir (Kara 2006: 241).

¹⁶ Bu konu da ayrıntılı bilgi için bkz: Sevim 1998: 5-10)

¹⁷ Tecsîm görüşünü benimseyen ve Allah'ı cisim olarak düşünenleri veya O'na cismanî özellikler nisbet edenleri ifade eden bir terimdir (Üzüm 2006: 449).

Abdurrahman Bedevi, Kündürî'yi Mu'tezîli ve Mücessime olarak itham edenlerin Eş'arîler olduğunu zikrettikten sonra; "Mu'tezîle mutlak manada tenzihî¹⁸ kabul eden, Müşebbihe¹⁹ ise teccimi²⁰ kabul eden bir görüştür, dolayısıyla bu iki görüşün bir şahısta toplanması mümkün değildir" demektedir. Bedevî'nin ifadelerine dikkat edersek ağır ithamlarda bulunanların Kündürî'den zarar görmüş muhalif grubun temsilcileri olduğunu görebiliriz. Bu açıdan daha tarafsız olabilmek için ılımlıların görüşlerini kabul etmek akla daha uygun gelmektedir (Ocak 2002: 86). Seyfullah Kara, İbn Asâkir ve Subkî'nin Amîdülmülk'ü Şîliğe ve diğer gayri sünnî mezheplere nispet etmesinin nedenini "İbnu Asâkir ve es-Sübkî taassup derecesinde Şafî olup, önemli sorunları bulunmadığı ve tüm Sünnî dünyanın saygıyla andığı Hanefîliği karşularına almak istemedikleri için el-Kündürî'yi Hanefîlik yerine Şîliğe nispet ederek kolaycılığa kaçmışlardır" tesbitinde bulunur.

Kündürî'nin devrine yakın kaynaklar ve rivayetler, onun hakkında daha inandırıcı yorumlar ve bilgiler vermektedir. Kündürî'den kısa bir zaman sonra yaşamış ve bir dönem Abbâsî halifesine vezirlik yapmış olan Enûşirvan b. Halid'in(d.1066)²¹, Amîdülmülk Kündürî hakkındaki "O, Hanefî mezhebine mensup olup, mezhebine ve mezheptaşlarına karşı çok mutaassıp idi" ifadeleri onun Hanefî olduğunu gösterir. Ayrıca ünlü tarihçi ve Hanbelî mezhebine mensup İbnü'l-Cevzî de Kündürî'nin aşırı mutaassıp bir Hanefî taraftarı olduğunu kaydeder (Kara, 2006: 243-244). Son olarak ünlü vezir Nizâmülmülk'ün "Tuğrul Bey'in bir emirin veya bir Türk'ün, bir Rafizî'yi hizmetine aldığını duysaydı, kızıp onu cezalandırırdı" sözü, Kündürî'nin asla Ehl-i Sünnet dışı bir mezhebe mensup olmadığını doğrulamaktadır (Nizâmülmülk, 2018: 185). Elbette Sünnî düşünceye ve Hanefîliğe şiddetle bağlı olan Tuğrul Bey'in bir Bâtınî ya da Râfizî'yi veziri yapması düşünülemez. Nitekim Sultan Muhammed Tapar sonradan Bâtınî olduğunu öğrendiği veziri Sadü'l-Mülk idam edilmiştir (Hüseynî 1999: 58).

Bütün bu ifadelerden çıkan netice, vezir Kündürî'nin Hanefîlik dışında Mücessime, Râfizî, Bâtınî veya diğer mezheplere nispet edilmesi, rakiplerinin ve düşmanlarının bir karalaması olduğu, kendisinin gerçekte sadık bir Hanefî ve buna bağlı olarak da Mu'tezîli eğilimler taşıdığı ortaya çıkmaktadır. Zaten Selçuklu Devleti mensuplarının genel olarak Hanefî mezhebini benimsediklerini bilmekteyiz. Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşâh Hanefî mezhebinin birer savunucusu olmuşlardır. Tuğrul Bey 1055 yılında Abbâsî Halifesini Şîî Büveyhi Devleti'nin baskısından kurtararak ona eski itibarını tekrar kazandırmıştır. Diğer taraftan Büyük Selçuklu Devleti'nin dinî siyasetine baktığımız zaman Bâtınîlerle nasıl mücadele ettiklerini görmekteyiz. Selçuklu sultanları Bâtınîliği yok etmek için hem askerî hem de fikrî mücadele vermişler ve bu uğurda da birçok devlet adamı hayatını kaybetmiştir. Kaldı ki Kündürî'nin yetiştiği ve fıkıh tahsili gördüğü Nişâbur bölgesi Hanefîlerin en yoğun olduğu bölgelerin başında gelmekteydi. (Kara, 2006: 243) Sonuç olarak kaynakların vermiş olduğu bilgilerin yanında gerek Selçuklu sultanlarının gerekse Kündürî'nin hayatı boyunca takip etmiş olduğu siyaset onun tartışmasız bir Hanefî ve aynı zamanda Mu'tezîlî olduğunu ortaya koymaktadır.

¹⁸ Tenzih, kusur kondurmama, kabahat ve kusuru yok etme; Allah'ın, her türlü eksik ve noksandan uzak bulunduğu ve insan vasfında olmadığına inanma manalarına gelir (Develioğlu, 1982: 1298).

¹⁹ Müşebbihe'de Mu'tezîle içerisinde farklı görüş savunan fırkalardan bir tanesidir. Allah'ı insan biçiminde tasvir ve tasavvur edenlerin mensup oldukları kelâmî mezheptir. Bazı kelâm ve mezhepler tarihi kaynaklarında "Mücessime" terimiyle eş anlamlı olarak kullanılmıştır. İki kelime arasında benzerlikler bulunmasına rağmen Müşebbihe terimi daha kapsamlıdır (eş-Şehristânî, 2017: 104; Develioğlu, 1982: 900; Üzüm, 2006: S 449).

²⁰ Tecsîm, cisimlendirme, vücut verme, vücutlu gösterme; Bir şeyi cisim olarak düşünmek, onun üç boyutlu olduğunu kabul etmek manalarına gelir (Develioğlu, 1982: 1259; Üzüm, 2006: 449).

²¹ Her ne kadar Enûşirvân, Amîdülmülk'ün ölümünden sadece üç yıl sonra 1066 yılında doğmuş ve bu nedenle onunla görüşmemiş olsa da, yine de dönemsel olarak ona en yakın tanığımızdır (Kara, 2006: 243).

a. Eş'ârîlerin Lânetlenmesi

Tuğrul Bey döneminin dinî hayatında en dikkat çeken olaylarından biri Râfizîlerin ve Eş'ârîlerin minberlerde lânetlenmesidir. İbnü'l-Cevzî ve İbn-i Kesir'in ifadelerine göre Şafîîlerin ve Eş'ârîlerin minberlerde lânetlenmeye başlanması H. 445/ M. 1053-54 yılına denk gelmektedir. Vezir Kündürî'nin Tuğrul Bey'e 1055 yılında vezir olduğu dikkate alınırsa, lânetleme kampanyasının vezirlik makamına gelir gelmez başladığı ya da daha öncesinde böyle bir hassasiyetin geliştiği fakat Kündürî ile birlikte lânetleme kampanyasının yaygınlaştığı anlaşılır. Bu durum 1064 yılında vezirlik makamına getirilen Şafîî ve Eş'ârî olan Nizâmülmülk zamanına kadar yaklaşık on yıl devam etmiştir²² (Kara, 2006: 274). Nîşâbur'da minberlerden açıkça Eş'ârîlere lânet okunurken, Ebu'l-Hasan el-Eş'ârî'nin ve onunla aynı fikirde bulunanların da kâfir oldukları alenen söylenmeye başlanmıştı. Eş'ârîlere karşı yürütülen bu baskı politikası birçok ilim adamının bulunduğu yerleri terk etmesine sebep olmuştur. Eş'ârî imamların halkı yönlendirmemesi için buldukları görevden alınarak ders verme yasağıyla karşı karşıya kalmışlardır (Kara, 2006: 278). Bu durum karşısında Eş'ârî mezhebine mensup bulunan Ebu'l-Kasım Kuşeyrî, İmâmü'l-Harameyn Cüveynî gibi bazı âlimler göç etmek zorunda kalmışlardır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin dinî siyasetlerinin tam anlamıyla yerleşmediği bu kuruluş döneminde vezir Kündürî'nin gayretleriyle (Karadaş 2003: 100) uygulamaya konan bu siyaset, esasında Abbâsîler zamanında başlayan Mu'tezile-Eş'ârî mücadelesinin yeniden canlanmasından ibarettir (Bayram 2005: 63). Mutezililer adına bu baskılar yapıldığından İslam tarihinde "*ikinci mihne*" olarak anılmıştır. Her ne kadar bu tartışma ve siyasi hesaplaşma yüzeyde bir mezhep mücadelesi gibi görünse de temelde bu işin vezir Kündürî'nin siyasi ihtiraslarının, iktidar eliyle uygulama konulmasından ibaret bir boyutunun da olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Nîşâbur Şafîîleri'nin reisi olan Cemâlü'l-İslâm Kadı Ebu Ömer'in (öl.1048) vefat etmesinin ardından yerine Kuşeyrî'nin tavsiyesi ile Eş'ârî mezhebine mensup ve bu mezhebin hararetli bir savunucusu olan oğlu Ebu Sehl Muhammed b. El-Muvaffak getirilmişti (Mehmed Şerefeddin, 1925: 267). Ebu Sehl, Kündürî'yi Tuğrul Bey'e kâtip olarak öneren hocası el-Muvaffak'ın oğludur. Sultandan kendisine hilat gönderilmesi kendisine verilen önemi gösterdiği gibi etkili bir aileden de geldiğini göstermesi açısından önemlidir (Kara, 2006: 277). Ayrıca Ebu Sehl halkın sevgisini kazanmış, asaletli, cömert, cesur bir âlim olup evi Hanefî ve Şafîî âlimlerin buluşma noktasıydı. Muhtemelen Amîdülmülk Kündürî, insanlar tarafından çok sevilen ve dinî usullere vâkıf olan Ebu Sehl'in bir gün vezirlik makamına getirilmesinden şüphe duymaktaydı. Bu yüzden vezirlik makamından azledilmesinden ya da daha düşük derecede bir memuriyete getirileceğinden endişe duymaktaydı. Bu amaçla başta Ebu Sehl ve diğer Eş'ârî'leri Sultan Tuğrul Bey'in gözünden düşürmek için Tuğrul Bey'in Sünnî ve Hanefî olmasından istifade ederek minberlerde bid'atçilerin lânetlenmesi için izin almıştır (Mehmed Şerefeddin, 1925: 265-266). Daha sonra da bunun içerisine Eş'ârîleri de dâhil ederek mezhebi temayülünü ortaya koymuş ve Ebu Sehl'i devre dışı bırakmayı amaçlamıştır. Ne var ki, Sultan Tuğrul Bey de vezirinin tertipleri sonucunda bu olayların içerisine girmiştir (İbnü'l-Esir, 2016: X, 46; Ocak, 2002: 87-88). Böylece Kündürî, Râfizîlerle birlikte Eş'ârîleri de bu işin içerisine katarak hem mezhebi taassubunu ön plâna çıkarmış, hem de rakipleri olan başta Ebu Sehl ve diğer Eş'ârîleri devre dışı bırakmayı başarmıştır. Kündürî'nin asıl maksadı az önce ifade ettiğimiz üzere Eş'ârîlere lânet edilmesi ve onların baskı altına alınması idi. Bunun için vezir Râfizîleri bahane etmiş, onları ön plâna çıkartarak bu lânetleme olayını kendi isteği doğrultusunda kullanmıştır (Kara 2006: 274-275).

²² Mehmed Şerefeddin bu olayın Sultan Tuğrul Bey'in taht-ı saltanatından yedi yıl sonra başlayıp vefat yılı 1063'e kadar (19 sene) devam ettiğini belirtir (Mehmed Şerefeddin 1925: 267).

Elbette vezirin ihtirasla uygulamaya koyduğu bu siyasetin gün geçtikçe sertleşmesi üzerine, Eş'arîler de bu durumun önüne geçmek için bir takım teşebbüslerde bulunmuşlardır. İmam Kuşeyrî'nin de aralarında bulunduğu bir Eş'arî topluluğu Tuğrul Bey'in huzuruna çıkarak kendilerine yapılan bu haksızlığın kaldırılmasını istemişlerdi. Tuğrul Bey ile yapılan bu görüşme netice vermediği gibi aksi bir sonuç ta doğurmuştu. Sultan Tuğrul Bey, "Bana göre Eş'arî Mu'tezîlenin üzerine bid'ati artırandır. Çünkü Mu'tezîle Kur'ân mushafın içindedir dedi, Eş'arî ise bunu nefyetti" diyerek Kuşeyrî başkanlığında gelen Eş'arîler'in isteklerini geri çevirmiştir (Ocak 2002: 88) Eş'arîler hakkında yanlış bilgilendirildiği için bu Eş'arî topluluğun isteklerini geri çevirdi. Eş'arîler aleyhinde yapılan bu karalama kampanyası sonucunda vezir Kündürî aleyhtarı büyük bir siyasî ve dinî mücadele başlatıldı. Eş'arî mezhebinden olan meşhur mutasavvıf Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî "*Şikâyetu Ehli's-Sünne ma Nalehum Mine'l-Mihne*" (Maruz Kaldıkları Baskılardan Sünnîlerin Şikâyeti) adlı bir eser kaleme alarak kendilerine yapılan haksızlığı düzeltmek ve bertaraf etmek istemiştir (Mehmed Şerefeddin 1925: 268; Bayram 2005: 63). Ayrıca İmam Kuşeyrî bu eserden başka Tuğrul Bey'e olayların önüne geçilmesi için mektup yazmıştır. (Ocak 2002: 88). İmam Kuşeyrî hem bu yazmış olduğu risale ile hem de Sultan Tuğrul Bey'e göndermiş olduğu mektupla yapılan haksızlıkları anlatmış, İmam Eş'arî'nin ise ömrünü, dinine vakfederek bid'atçilerin ve mühlidlerin görüşlerini reddetmek için harcadığını söyleyerek onun faziletinden bahsetmiştir. Ayrıca Kuşeyrî mektubunda Tuğrul Bey'e hayırlı ve uzun ömürler dileyerek onun hakkında da övücü sözler söyledikten sonra Sultanın meclisinde bulunan bazı yanlış fikirli kişilerin İmâm Eş'arî'ye ait olmayan bazı sözleri ona isnat ederek onu kötülediklerini ve Sultanın gözünden düşürmek istediklerini bildirmiştir. İmâm Kuşeyrî yapmış olduğu bütün bu gayretlere rağmen bir sonuca ulaşamamıştır. Bunun sebebi kaynaklarında ifade ettiği gibi Tuğrul Bey'e ulaştırılan bir takım haberlerle İmâm Eş'arî'nin söylemediği sözlerin kendisine isnat edilmiş olmasıdır. Siyasi ihtirasları sonucunda bu işi başlatan Kündürî'nin bu işte de parmağının olduğu muhakkaktır.

Kuşeyrî'den başka²³ Eş'arî mezhebine mensup Nîşâbur'da bulunan ünlü hadis âlimi Ebu Bekir el-Beyhakî de (öl.1066) Eş'arîlerin lânetlenmesini engellemek amacıyla vezir Kündürî'ye bir mektup yazmış, mektubunda Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin hikâyesini ve üstünlüğünü anlattıktan sonra bu karalama kampanyasının kaldırılmasını istemiştir. Fakat itikatta Mu'tezîli olan Amîdülmülk Kündürî bu uygulamayı genişleterek Şafiî mezhebinden olanlarda bu işin içerisine sokulmuştur. Bundan sonra bid'at ehli sayılan Şafiîlerde kitap yazma, vaaz, hutbe ve ders verme gibi konularda tüm faaliyetlerden men edilmişlerdir. (Mehmed Şerefeddin 1925: 268; Ocak 2006: 89-90). Ayrıca Nîşâbur reisi Ebu Sehl'de, bu sırada Rey'de bulunan Sultan Tuğrul Bey ile görüşmek istemişse de tüm gayretlerine rağmen Sultanla görüşmeye muvaffak olamamıştır. Çünkü Tuğrul Bey ile görüşmek hasım olan Amîdülmülk'ün muvafakatine bağlıydı.

Tüm bu girişimler bir netice vermediği gibi kısa bir zaman sonra da Tuğrul Bey tarafından, Reis Fıratî, Ebu'l-Kasım Kuşeyrî, İmamü'l-Harameyn Cüveynî ve Ebu Sehl'in de aralarında bulunduğu bazı âlimler için yakalanarak hapsedilmesini öngören bir ferman çıkarılmış ve bu ferman halka okunmuştur. Bu âlimlerden Cüveynî olayları önceden sezinleyerek Hicaz'a gitmiş, fakat Kuşeyrî yakalanarak Nîşâbur kalesine hapsedilmiştir. Bu

²³ Bu uygulama dönemin diğer mezhep âlimlerince de hayretle karşılanmış ve Eş'arîlere lânet edilmesi konusunda muhtelif açıklamalarda bulunmuşlar ve bu hususu kınamışlardır. Şafiî âlimlerinden Ebû İshak eş-Şirâzî ve Hanefî ulemâsından Ebû Abdullah ed-Dâmegâni yapmış oldukları açıklamalarla Eş'arîler'in Ehl-i Sünnet'in seçkinlerinden olduğu belirtilerek yapılan bu işin etik ve caiz olmadığı belirtilmiştir. Hatta bu mezhep âlimlerince müştereken bir belge hazırlanıp İmâm Eş'arî'nin büyüklüğü anlatılmış ve belge Arapça ve Farsça kaleme alınarak değişik beldelere gönderilmiştir (Ocak 2002: 92).

sırada şehirde bulunmayan Nişâbur reisi Ebu Sehl bu âlimlerin yakalanarak hapsedildiğini öğrenince harekete geçmiş ve bu âlimleri hapisten kurtarmıştır (Mehmed Şerefeddin 1925: 266; Köymen 2011: III, 466). Bu âlimler böyle bir ortamda bulunmalarının kendilerine daha fazla zarar vereceği endişesiyle Hicaz'a gitmek zorunda kalmışlardır (Ocak 2002: 91). Diğer taraftan Ebu Sehl, âlimleri kurtarmış olmasına rağmen bu durumdan ötürü kendisine müsamaha edilmeyeceği düşüncesiyle Tuğrul Bey'e özür beyan etmek istemişse de yakalanarak hapsedilmiş ve malları müsadere edilerek çiftlikleri satılmıştır. Kündürî'nin taaşubu ve makam elde etme hırsıyla başlatmış olduğu bu olaylar neticesinde Horasan, Şam, Irak, gibi İslâm memleketlerinde çıkan karışıklıklar nedeniyle Ehl-i Sünnet mezhebinden birçok âlim buldukları şehirleri terk etmek zorunda kalmışlardır²⁴ (Mehmed Şerefeddin 1925: 267).

Vezir Amîdülmülk Kündürî'nin siyasi ihtiraslarına yenik düşerek başlattığı bu hadiseler içerisinde Ehl-i Sünnet'in müdafii olan Tuğrul Bey'in nasıl girdiği ve bu uygulamaya nasıl izin verdiği merak konusudur. Ehl-i bid'at'î lânetleme kampanyası içerisinde Eş'arîlerin dâhil edilme sebeplerinden birisi Sultan Tuğrul Bey'in tabir-i caizse gözü ve kulağı olan veziri Kündürî'ye aşırı derecede bağlılığı ve ona olan güveni gelmektedir. Daha öncede belirtmiş olduğumuz üzere devleti idare konusunda da Tuğrul Bey Kündürî'ye geniş yetkiler vererek ona bazı konularda hareket serbestliği tanımıştı. Araştırmanın giriş kısmında bahsettiğimiz gibi Selçuklu Devleti'nde vezirler idari, malî ve siyasi alanlarda geniş yetkilere sahipti. Aynı şekilde mezhepler konusunda da kendisine güvenen Tuğrul Bey vezirinin yanlış bir uygulamada bulunabileceğine ihtimal vermemiş, yapılan icraatlara müdahale etmeyerek sadece kendisine güvenmekle yetinmiştir. Ayrıca Büyük Selçuklu Devleti'nin ortaya çıktığı dönemde Horasan ve Maverâünnehir bölgeleri siyasi çalkantılar içerisinde boğulmaktaydı. (Kara 2006: 275). Aynı şekilde İslâm dünyası da birlik ve istikrardan yoksun olup siyasi, dinî ve mezhebî açıdan bölünmüş bir durumdaydı. Böyle bir ortamda Tuğrul Bey, dönemindeki mezhebî ve felsefî oluşumlara yabancı kaldığından, hangi mezheplerin doğru, hangilerinin bid'atçı olduğunu bilebilecek kadar bir ilmî seviyeye sahip değildi.²⁵ Bu açıdan veziri Kündürî'nin yapmış olduğu icraatları sorgulamamıştır. Üçüncü bir sebep olarak ise birçok konuda yetkiye sahip olan Kündürî'nin Nişâbur şehrinde Şafiîler'in reisi olan Ebu Sehl'e sultan Tuğrul Bey'le görüşme izni vermemesidir. Tuğrul Bey ile görüşmeye muvaffak olamayan Ebu Sehl'in konuyla alakalı olarak görüşlerini Sultan'a bildirememesi Sultan'ın ilk başlarda bu olaydan habersiz kalmasına sebep olmuştur. Doğal olarak siyasi bir rakibini alt etmek isteyen vezir elindeki yetkileri kullanarak Ebu Sehl'in Tuğrul Bey ile görüşmesine mani olmuş ve Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'yi de sapkın bir kişi olarak tanıtmıştır. Kaynakların ifadesiyle Sultan Tuğrul Bey, vezir Kündürî'nin etkisi altında kalmış ve onun yönlendirmesi sonucunda Eş'arîlere karşı bu uygulamayı başlatmıştır (Kara 2006: 275-277).

Eş'arîlere lânet edilmesi Tuğrul Bey'in vefatının ardından Alparslan'ın Selçuklu tahtına çıkışıyla son bulmuştur. Sultan Alparslan Amîdülmülk Kündürî'yi önce hapsedmiş ardından da öldürterek yerine Nizâmülmülk'ü vezir tayin etmiştir (1064). Bu sıralarda Hicaz'da bulunan birçok ulemâ da memleketlerine dönüp dönmeme konusunda kararsız bir şekilde beklerken

²⁴ Vezir Kündürî'nin baskısından kurtulmak için hac mevsiminde Mekke'de bir araya gelen 400 kadar kadı ve âlim, bu zulmün kalkması için dua ederek dertlerini halka ve hacılara anlatması için de Kuşeyrî'yi temsilci ve sözcü olarak seçmişlerdir. Bundan dolayı bu seneye "*senetu'l-kudât*" (kadılar senesi) denmişti (el-İsfehânî-İbnü'l-Cevzî 2003: 16).

²⁵ Sultan Tuğrul Bey'in Eş'arî'nin "*Makâlât*" adlı eserine vakıf olduğunu, İmam Eş'arî'nin bu eserinde dünyada Allah'ın kelâmı bulunmadığını ileri sürdüğünü söyleyen Prof. Dr. Mikâil Bayram, Tuğrul Bey'in dinî ve kelâmî meselelere hâkim olduğunu ve Eş'arî'nin eserini okuyup değerlendirme de bulunabilecek kadar bilgili bir kişi olduğunu söylemektedir (Bayram 2005: 24-25).

Kündürî'nin öldürülmesi ve yerine Nizâmülmülk'ün vezir olduğu haberi üzerine memleketlerine geri dönmüşlerdir. Bundan sonra manzara değişmiş Eş'arlılara karşı yürütülen baskı ve zulüm ortadan kalkmıştır. Nizâmülmülk bu âlimlere son derece hürmet göstermiş ve onlar adına medreseler yapılmıştır. İmâm Cüveyni bu medreselerde yaklaşık otuz yıl müderrislik görevinde bulunmuştur. (Mehmed Şerefeddin 1925: 268-269). Böylece Selçuklular döneminde yaklaşık on yıl süren bu dönem artık tamamen sona ermiş ve Eş'arlık vezir Nizâmülmülk'ün himayesi altına girerek kendisine devlet desteği bulmuştur. Eş'arlılar vezirin desteğini almalarına karşın Mu'tezililere karşı herhangi bir saldırıda bulunmamışlar (İbnü'l-Cevzî 1998: 57; Karadaş 2003: 101) sadece Mu'tezilî'yi sapkın bir mezhep olarak görmüşler ve onların fikirlerini entelektüel bir biçimde çürütmeye çalışmışlardır (Kara 2006: 283).

Kündürî'nin bu sert uygulamaları, kendinden sonra Alparsla döneminde adeta ters tepmiş, vezirliğe getirilen Nizâmülmülk tarafından Eş'arlık devletin desteklediği resmi mezhep konumuna yükseltilmiştir. Nizâmülmülk'ün vezir olmasıyla birlikte Eş'arî ve Şafî mezhebi Büyük Selçuklu Devleti'nin resmî mezhebi konumuna gelmiş bu mezhebin yerleşmesi ve tutunmasını sağlamak için de "*Nizamiye Medreseleri*" kurulmuştur (Bayram 2005: 28). Eş'ari ve Şafilerin tarihte en büyük yükselişi ve atılımı bu tarihten sonra olmuştur. Bağdat Nizamiyesinin baş müderrisi olan Şafii Ebu İshak Şirazi, nizamiye kurulduktan bir süre sonra Bağdat'tan İsfahan'a bir yolculuk yapmış, bu yolculuğunda gittiği her yerde kadı, vaiz, fakih olarak Selçuklu şehirlerinde görev yapmakta olan talebelerinin evlerinde misafir edilmişti. Halbu ki Supki, ilk defa 962 yılında Şafii/Eş'ari bir kimsenin resmi göreve atıldığını haber verir. (Özaydın 2015: 26, s.85-99). Aynı şekilde Nizâmülmülk'ün İsfahan ve Hemedan'da Şafîiler için vakfettiği camilerin, Sultan Muhammed Tapar tarafından Hanefilere devredilmesinin ardında da siyasi sebepler aramak yerinde olur. Zira Muhammed Tapar'ın Berkyaruk ile mücadelesinde karşısındaki en önemli kuvvet Nizâmülmülk taraftarlarıydı.

SONUÇ

Amîdülmülk Kündürî yeteneğinden, bilgi ve görgüsünden dolayı vezirlik makamına getirilmiş ve kısa sürede devlet kademelerinde etkili olmaya başlamıştır. Tuğrul Bey'in katı bir hükümdar olmaması, Kündürî'ye güvenmesi ve Kündürî'nin geniş yetkilere sahip olması, onun devlet kademelerinde yetenekli olduğunu gösterdiği gibi yine devlet içerisinde istediği rolü oynamasına imkân vermiştir. Kündürî, bu geniş yetkiler ile rakiplerine karşı istediği mücadeleyi vermiş ve Tuğrul Bey dönemi süresince başarılı da olmuştur. Ayrıca Tuğrul Bey'in Kündürî'ye kadar on beş yıl boyunca üç ya da dört vezir değiştirip ve bu vezirlerin icraatlarından bahsedilmemesi ardından sekiz yıl ve birkaç ay Kündürî ile çalışması Kündürî'nin diğer vezirlerden farkını göstermesi açısından önemlidir.

Selçukluların kuruluş devrinde Tuğrul bey'e sekiz yıl vezirlik yaparak bu devletin bir cihan devleti olmasında büyük rolü olan Kündürî, Nizamülmülk'ün gölgesinde kalmış çok önemli bir şahsiyettir. Kündürî'nin temsil ettiği Hanefi-Mutezili geleneğe karşı Nizamülmülk'ün temsil ettiği Eş'ari-Şafii geleneğin Nizamülmülk'ün siyaseti sayesinde Selçuklular döneminden itibaren daha yaygın ve etkili hale gelmesinin İslam bilimi ve düşüncesine etkilerini hala tam olarak anlaşılabilmiş değildir.

Kündürî'nin geliştirdiği siyaset sayesinde Büyük Selçuklu Devleti en geniş sınırlara ulaşmış, Tuğrul Bey'in ismi Bağdat'a girişinden sonra hilafet ve saltanat hutbelerinde okunmuş ve devlet İslam aleminin ve dünyanın istikrarlı bir döneme girmiştir. Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinin geliştirilmesinde, zaman zaman olumsuzluklar yaşanmış olsa da, yaşanan diplomatik krizleri başarı ve ustalıkla aşmadı önemli roller üstlenmiştir.

Kunduri bu olumlu tesirlerinin yanı sıra mezhep çatışmalarını başlatmış olması ve devletin dini ve sosyal yapısına zarar vermesi onun menfi tesirlerini gösterir. Kündürî'nin din siyaseti, her ne kadar kadar Hanefîliği ya da Mu'tezîliliği güçlendirme, Hanefîleri bir birlik etrafında toplama, Sünnîliği güçlendirme gibi amaçlar taşısa da diğer taraftan bu siyaseti şahsi ihtirasları doğrultusunda rakiplerini alt edebilmek ve siyasi mevkiini korumak amacıyla kullanması, hem kendisine hem de sultan Tuğrul Bey'e ve Selçuklu devletine zarar vermiştir. Bu süreçte Künduri'nin rolü, Siyasi iktidarın aracısı olmasından ötürü daha öncesinde de var olan mezhep çekişmeleri Mu'tezîli olan Kündürî ile tekrar gün yüzüne çıkmış onun ölümünden sonra da yine mezhep kavgaları devam etmiştir. Onun başlattığı ve şahsileştirrek mağduriyetler oluşturduğu tartışmalar, takib eden dönemde Eş'arilerin rahat yayılabileceği meşru bir zemin oluşturmuştur.

Kunduri'nin menfi tesirlerinden biri de kısa süreli devlet otoritesinin sarsıldığı, siyasi buhranların çıktığı dönemlerde Enûşirvan ve şehzade Süleyman gibi hanedan üyelerini tahta çıkarma teşebbüslerine girşerek devlet içerisinde kutuplaşmalara zemin hazırlaması ve devletin istikrarına zarar vermiş olmasıdır.

Summary

In the History of the Seljuks¹⁶ of the 23 Viziers had Persian origins. Nizam al-Mulk was the prominent of these viziers, who were aimed to be a balance between nomadic Turkish tribes and sedentary peoples. However, among these viziers, Amid al-Kundiri; who was the vizier of Tuğrul Bey for nine years and contributed to the institutionalization of Seljuks, shaping of religious and sect policies of Seljuks, also establishing relations with the Caliphate, had been stayed in the shadows of Nizam al-Mulk's. For this reason, he had been ignored. It is a misfortune that there isn't any study about the life and the role of this important vizier in the history of Seljuks, even an independent article had not been until now. Kundiri, who was a representative of Persian feudal nobles, distinguished himself with the role of establishing relations with the Caliphate and crushing of İbrahim Yınal and Kutalmuş rebellions. In his time of vizierate, Seljuks surpassed the problems of foundation years and entered a time of stability. Kundiri had rearranged the fiscal budget of the Caliphate, also renovated the Adudi Hospital and some other institutions which was ruined at the time of Büveyhis. Because of his activities, he was entitled with the title of "Seyyidu'l Vüzera" by the Abbâsîd Caliph. Kundiri's most highlighted operation in the history of Seljuks is his religious sect policy and his struggle. Kundiri, who was a rigorous Mu'tazila-Hanafi and Shia, promoted his sect supporters to the important ranks and emerged into a tough struggle against Asharis. This sect struggle which its banner carried by Kundiri politically, left a literature behind itself. This is a very important subject in terms of Seljukid thought.

KAYNAKÇA

- AYAZ, Fatih Yahya (2013), "Vezir", *DİA*, C. LIII: 79-82.
- BARTOLD, W. (1981), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (trc. H. Dursun Yıldız), Ankara: Kervan Yayınları.
- BARTHOLD, W. (1970), "Şeybânîler", *İA*, C. XI: 456-457.
- BAYRAM, Mikail (2005), *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Konya: Kömen Yayınları.
- Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin (H. 1324/M. 1945), *Tarih-i Beyhakî*, (nşr. Kazım Gani-Ali Ekber Feyyaz), Tahran.
- DEVELİOĞLU, Ferit (1982), *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- ABDÜLAZİM ED-DİB (1993), "İmâmü'l-Harameyn Cüveynî", *DİA*, C. VIII: 141-144.
- El-Bündârî (1889), *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-'usra*, (nşr. M. Th. Houtsma), Leiden; Arapça neşri (1900), *Kitâbü Târîhi Devleti Âli Selçuk*, Kahire; Türkçe trc., Kıvamüddin Burslan (1943), Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, İstanbul: Maarif Matbaası.
- El-Hüseynî, Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsir İbn Ali (1990), *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (trc. Necati Lugal), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- El-İsfehânî, Ebu Nuaym - İbnü'l-Cevzî (2003), *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, C. VII, İstanbul: Sebat Yayınları.
- Ed-Dimeşkî, İbn Asâkîr (H. 1404/ M. 1984), *Tebyînu kezibi'l-müfterî fi mâ nusibe ile'l-imâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Beyrut.
- Er-Ravendî(1999), *Muhammed v. Ali b. Süleyman, Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, C. I, (trc. Ahmed Ateş), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Eş-Şehrîstânî (2017), *Milel ve Nihal* (Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi, (trc. Mustafa Öz), İstanbul: Litera Yayınları
- İbnü'l-Cevzî (2014), *Abdurrahman el-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, (trc. Ali Sevim), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- İbnü'l-Esîr (2016), *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. X, (trc. Abdulkerim Özeydin-Ahmet Ağırakça), İstanbul: Ocak Yayınları.
- İbnü'l-Muvsalâyâ, Emînüddevlî Ebû Sa'd b. Ali, Resâilü Emînüddevlî (nşr. İsmâ Mustafa Akle), Merkezu zâyid li't-türâs ve't-târîh, Devletü'l-İmârât el-Arabiyye el-Müttahide 2003.
- İKBAL, Abbas (1984), *El-Vezareti fi Ahdi's-Selâçûka*, (Farsçadan Arapçaya trc. Kemaleddin Hilmi), Kuveyt.
- KALLEK, Cengiz (1993), "Dâmegânî", *DİA*, C.VIII: 453-454.
- KARA, Seyfullah (2006), *Selçukluların Dinî Serüveni*, İstanbul: Şema Yayınları.
- KARADAŞ, Çağfer (2003), "Selçukluların Din Politikası", *İSTEM*, II (1): 95-108.
- KOCA, Ferhat (2001), "Selçukluların İslâm Hukuk Mezheplerine Bakışları", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*, C. II: 29-53.
- KÖYMEN, Mehmet Ali (1976), *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KÖYMEN, Mehmet Altay (2011), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mâverdî, el-Ahkâmü's-sultânîyye, Beyrut 1405/1985.
- MEHMED ŞEREFEDDİN (1925), "Selçuklular Devrinde Mezâhib" *Tarih Mecmuası*, C. I, İstanbul.
- MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah (2001), *Câmiu'd-Düvel*, C. I, (nşr. ve trc. Ali Öngül), İzmir: Kabalcı Yayınları.
- NİZAMÜ'L-MÜLK (2018), *Siyasetnâme*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- OCAK, Ahmet (2002), *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.
- ÖZ, Mustafa (2007), "Râfizîler", *DİA*, C. XXXIV: 396-397.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim (2002), "Kündürî", *DİA*, C. XXVI: 454-555.
- ÖZAYDIN, ABDÜLKERİM (2015), "Bağdat Nizâmîye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebû İshâk Eş-Şîrâzî Ve Medresenin Resm-i Küşâdı, *Şarkiyat Mecmuası* Sayı 26 (2015-1) 85-99.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2004), "Ortaçağda İran: Zaman ve Mekân", *Name-i Aşina*, VII (17-18): 83-114.
- PİYADEOĞLU, Cihan (2012), *Güneş Ülkesi Horasan - Büyük Selçuklular Dönemi (1040-1157)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

- SEVİM, Ali (1998), "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zamân Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I, Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler (Türk Tarih Belgeleri Dergisi)*, XVIII (22): 1-90.
- SÜMER, Faruk (1999), "Dihkan", *DİA*, C. IX: 289-290.
- TALÛ, Mehmet (1991), "Bâharzî", *DİA*, C. IV: 474.
- TANERİ, Aydın (1967), "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, V (8): 75-186.
- TANERİ, Aydın, (1986), "Vezîr" *İA*, C. XIII: 309-314.
- TURAN, Osman (2014), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- ÜZÜM, İlyas (2006), "Mücessime", *DİA*, C. XXXI: 449-450.